

לתולדות מלחמת הכוללים בירושלים

א.ר. מלאכי*

בין ר' שמואל סלאנט ומתנגדיו

המחלוקת הגדולה בעדת הפרושים בירושלים בשנות תרכ"ג-תרכ"ד בין רב מנחם מנדל ירושלימסקי וראשי העדה נפסקה פתאום ולא משום שחסר היה הדלק לשריפה, או שהניצים משני הצדדים נילאו להמשיך את הריב, כי אם נפסקה מאליה. גם ראשיתה של מחלוקת זו היתה פתאומית, אבל ראשי העדה היה נכונים לזה, והרגישו שסערה מתחוללת לבוא. שרשי מחלוקת זו נעוצים בסוף שנות החמישים. היו כמה אנשים בירושלים שלא היו מרוצים מהנהגת ראשי העדה, ביחוד בענייני ממן ואופן חלוקת ה"חלוקה". והיו נרגנים שהתנגדו לר' שמואל סלאנט, שממורה הוראה – המשרה שהושמה עליו מטעם אמרכלי הכולל בוילנא ולשם זה נשלח לירושלים, הרחיב את שלטונו ונעשה הכוח היותר חשוב בעדה. הוא היה ער זוריו, חרוץ ושנון, ובחכמתו גם הוציא את האשכנזים משיעבוד הספרדים ולאט-לאט עשה את העדה האשכנזית עצמאית. הישוב האשכנזי הצעיר גדל ופרץ ובזמן מועט עלה על עדת הספרדים הבכירה והמבוססת מאות בשנים בירושלים. ר' שמואל גם יצא פעמים אחדות כשד"ר** לחוץ-לארץ בענייני הכולל והצליח לבסס את הכולל ולהגדיל את הכנסות החלוקה. הוא גם היה מראשי מייסדי המוסדות הציבוריים בירושלים, ואחרי הקרע בכולל הפרושים ופיצולו לכוללים שונים, ייסד לשם אחדות העדה את הוועד הכללי. יש גם להזכיר שר' שמואל היה ידיד נפש למונטפיורי, פטרונם של יהודי ירושלים, מה שהגדיל את שמו והרים את ערכו כדָּבָרו של הישוב.

היו לו לר' שמואל סלאנט הרבה ידידים, אוהבים ומעריצים ולא מעט שונאים ומתנגדים. אומרים שר' שמעון זרחי היה בסתר מתלונן על ר' שמואל. מתנגד גלוי לר' שמואל היה רב אליהו יהודה דייכס. לפי ר' יהושע ילין (בספרו „זכרונות לבן ירושלים“) מקנא היה ר' אליהו יהודה, אוהב כבוד ורוצה בשררה ולא סבל את ר' שמואל. לפני עלותו לירושלים היה ר' אליהו יהודה רבה של אישישוק וידוע כאחד מגאוני הדור. הוא היה חָתָנו של ר' שמואל, הרב דאיליא, מחבר „מנחת שמואל“ ו„שערי דמעה“, גם הוא מגדולי ירושלים.

ר' אליהו יהודה חי בירושלים בעוני ודוחק. חָתָנו היה ר' מנחם מנדל ירושלימסקי, או רב מגדל יאניבור, כפי שנקרא בירושלים, תלמיד חכם, בעל צורה ובעל השפעה והוא-הוא שארגן אופוזיציה לרב שמואל סלאנט וחבריו בהנהלת העדה, הרבנים והממונים. הוא שפרץ את חומת האחדות של העדה בהפרידו את כולל הפרושים לכוללים אחדים ואף על המוסד הציבורי, בית תלמוד התורה בחורבת ר' יהודה התסיד, נטה את ידו. היתה לו השפעה רבה על הרבנים ואמרכלי החלוקה ברוסיה ועל ההמון הירושלמי, והיו לו חבר אנשים שהרכיבו אותו אלוף לראשם, וכך קָצָה את העדה לשתיים. הוא ונושאי כליו ייסדו בית-דין מיוחד, חברה קדישא ובית קברות מיוחד. ובכל אשר יפנה יצליח – עד שפקעה סבלנותם של ראשי העדה והכריזו מלחמה על „איש זדון המגרה מדון ומחזיק במחלוקת ומבזה התורה ולומדיה וממנו התרבו העוי פנים“ – כפי שתארו אותו בקונטרס „אמת ומשפט“, שפרסמו נגדו ונגד סיעתו בשנת תרכ"ג.

*מעובדו. המאמר נשלח לגיליון המדינה שחכננו להוציא.

**שליח דרבנן

ראשי העדה התרו בו שיעזוב את דרכו וכשלא שמע לדבריהם הוציאו עליו פסק־דין שנכתב בט"ו בסיון תרכ"ג לנדוהו ולהרחיקו מהקהל עד שיחזור בתשובה. על פסק־הדין חתומים עשרה אנשים ממנהיגי העדה ומהם מגדולי הרבנים כר' משה יהודה ליב, הרב דקוטנא; מאיר אירבך, הרב דקאליש, ור' יוסף זונדל סאלאנטר. אבל ר' מנדל ואנשיו לא נרתעו מפסק־הדין ומהחרם. הם היו תקיפים בדעתם והשיבו מלחמה ומדדו את מחרימיהם באותה מידה. ראשי העדה הטילו שמתא על רב מנדל, מיד החרימו תומכיו ליד הכותל המערבי את מחרימיו; ראשי העדה פרסמו קונטרס נגד אנשי ר' מנדל, הדפיסו גם הם קונטרסים („דברי אמת" ו„דמעת העשוקים") נגד לחמיהם; אלה הדפיסו שיר „גילת ציון", „מכל מיני ליצנות וכויונות" על ר' מנדל שחובר בידי ר' יעקב ספיר, וחלקו אותו „כמו אפישעס" (מדעות) ברחובות; הדביקו אלה „בפתחי הבתים בבהמ"ד פאשקווילן כתבי־פולסתר נגד הסאלאנטר הידועים והקוטנער והקאלישער שמרבים מחלוקת בישראל והלבינו ברכים ע"פ (על פני) חבל את פני התמימים הצדיקים בדפוס בכתבי שטנה ושקרים" וכו'.²

לראשי העדה שימש כלי־מבטא „הלבנון", העתון שהתחיל אז להופיע; נועצו אנשי ר' מנדל וסדו גם הם כלי־מבטא בהתחברם עם המדפיס ר' ישראל ב"ק ובחמיכתם התחיל להוציא עתון בשם „חבצלת". כך החלקה המלחמה בעוז.

היו עוד כמה סיבות למחלוקת זו, כגון: יסוד ישיבת „עץ חיים" מְקַנְה החצר – זו החצר הראדושקוויצי הידועה – הדפסת גורלות על בתי החצר, שההכנסות תהיינה לטובת הישיבה ובית תלמוד התורה. עצם יסוד הישיבה היה למורת רוחם של ראשי העדה. הם גם התנגדו למקנה החצר ואסרו את הפצת הגורלות. הם גם ניתלו במלה „בילדונג" בתעודת הקונסול הגרמני בירושלים, ג. רחן, על הישיבה שנדפסה בגרמנית בתכנית הגורל, כאילו הישיבה היא מוסד חילוני שהכינו „שקולט" חל עליהם עוד מקדמת־דנא. אמנם היתה בזה משום עלילה, והם עצמם התנצלו שבפסק־הדין נגד הפצת הגורלות „לא אמרנו שהם רוצים ללמד לנערי בני ישראל בילדונגס", אבל היה בזה עילה להגדלת המחלוקת. בפסק הדין (שבראשו חתומים ר' משה יהודה ליב הרב דקוטנא, ר' מאיר אירבך ור' שמואל סלאנט) הם אוסרים „בכח תורתנו הקדושה איסור חמור שלא לשלוח הכתבים האלה וכדומיהן ע"פ חוצות" וכו'. מקדם הסכים ר' שאול בנימין הכהן למסור את הגורלות הנדפסים להם, אבל אחר־כך התחרט. סיעת ר' מנדל סירבו לקבל את פסק־הדין ולא שמו לב לאזהרותיהם. ר' שאול בנימין הכהן יצא לחוץ־לארץ להפיץ את הגורלות ולאסוף כסף לבנין החצר ושיכלול הבתים.

אפילוג של דרמה ירושלמית

ובעצם התבערה, והיריבים יוצקים שמן על המדורה, נפסקה פתאום המחלוקת. יחכן שהגורם הראשי לזה היתה הפסקת „הלבנון" וה„חבצלת" וסגירת בתי־הדפוס בגזירת הממשלה, שנודע לה שהעתונים מופיעים בלי „פירמאן" (רשיון) וגם בתי־הדפוס קיימים בלי רשיון מהממשלה. ולא היו עוד לבעלי המחלוקת עתונים להרצות את טענותיהם ובתי־דפוס להדפיס את קונטרסיהם. ר' מנחם מנדל מצביא המחנה, נמצא ברוסיה ומשם ירה את חיציו בשונאיו ומשמיצי שמו, וגם ר' שאול בנימין הכהן סבב באותו זמן על קהילות ישראל עם הגרלותיו על בתי החצר. זהרו של ר' מנדל קצת הועם ותעמולתו לא נשאה עוד פרי, אבל ר' שאול בנימין הצליח בשליחותו.

הפסקת הריב נצחון גדול היה לראשי העדה, כי עלה בידם להוציא את בית תלמוד־התורה מידי סיעת ר' מנדל. את רב שמואל שלמה בוירסקי, המְשַׁגֵּה לר' מנחם מנדל, זה שלוחם בהם

בפולמוס דברים ובפולמוס-קולמוס ובספרו „דמעות העשוקים” סתר את טענותיהם ב„אמת ומשפט” הרציאו מהגבאות בחזקה, אם כי רש"ב הכהן מינה אותו בצאתו לחוץ-לארץ במקומו כגבאי המוסד ומנהל הישיבה. דחו מהגבאות גם את ר' ליבוש כהן וואלקוויסקר שב„אמת ומשפט” התייחסו אליו בביטול, וכתבו עליו „נער מנוער” ובחרו בגבאים חדשים אנשים שהיו לפי רוחם. לחצר שרש"ב הכהן וחבריו קנו והגורלות שהפיץ במסעיו ברוסיה לא שמו לב ביותר. מצד אחד היה זה עסק ביש, כי לקניית החצר ותיקוניה לווה רש"ב הכהן כסף רב מאנשים שונים והשקיע את עצמו בעול של חובות והחצר הייתה ממושכנת למלווים ולא היה להם כדאי לטפל בה. ומאידך גיסא קיוו שסוף סוף תקום גם החצר להם לנחלה. ואמנם כעבור עשר שנים פרצה בינם לבין הרש"ב הכהן מחלוקת חדשה בדבר החצר, זו המחלוקת שבעצם היתה המשך למחלוקת הקודמת, אבל הפעם עמד רש"ב הכהן לבדו במערכה עם יריביו, ראשי קהל הפרושים ועוזריהם, שהכניסו את קונסולי הממשלות במחלוקת זו. המחלוקת חרגה מ„חדר הקהל” אשר בחורבה והבד"צי של ר' שמואל סלאנט ור' מאיר אירבך ועברה לערכאות. ובימים הנוראים של שנת תרל"ד הושמו רש"ב הכהן ורעייתו הרבנית בבית האסורים – אפילו של דרמה ירושלמית ופרק מכוער בתולדות הישוב בראשית שנות השבעים. בינתיים, בהפסקת המחלוקת בתרכ"ד, נתחסלה האופוזיציה. אנשי סיעת ר' מנחם מנדל נפוצו כצאן בלי רועה, ובמשך הזמן נתמזגו שוב בעדה הכללית.

בשנת תרכ"ה, שנה אחר הפסקת המלחמה, נתעוררו שוב ריבות ומדנים והפעם בין רש"ב הכהן וחבריו בגבאות בית תלמוד התורה ובמקנה החצר ובהדפסת הגורלות. רש"ב הכהן שב אז מסבוביו ברוסיה שהצליחו מאד, והתחילו סכסוכים וריבות בין הגבאים: ר' ליבוש הכהן וואלקוויסקר ורש"ב הכהן גם הגיעו לידי הכאות. על הסכסוכים וההכאות מסר באיחור של שנה סופר החותם בשם יוס"ף במכתב מירושלים ב„הלבנון” שנה ג', גליון 19 (כ"ו חשרי, תרכ"ז). בראשית מכתבו פנה אל ידידו ברי"ל, עורך „הלבנון”, וזכיר נשכחות, שבהיות עוד ברי"ל בירושלים כבר התהוו סכסוכים ופרצו ריבות בין רש"ב הכהן וליבוש וואלקוויסקר ששנאת הכיתב אליהם מדברת מתוך גרונו. הוא מתאר אותם כאנשי מירמה, כזבנים ושקרנים, עושקי הן זרים, שרק טובת עצמם לנגד עיניהם. לפי דברי הכותב הם למשל ולשיניה בירושלים במעלליהם הרעים וידועים לאנשי מדון וריב. הוא מספר כי בשוב רש"ב הכהן מרוסיה בשנה העברה (תרכ"ה) עבר רוח קנאה בין שני הצדדים (הגז'כרים). ואחד חשד את רעהו במה שיש בו, כי עשק מכסף הקדשים המורם לשם החזקת תלמוד תורה, יותר משעשק הוא, עד כי הגיע הריב בין שניהם עד הכאה". לפי דבריו באו אל החכם באשי הספרדי ר' חיים חזן להתדיין, נפל אחד על השני ויכו זה את זה . . . וסוף הדבר, כי שני אלה קבלו עליהם (מיראה) לשלם מעט מעט אל קופת העניים מה שנודע כי עשקו מהם, וכן קבלו עליהם כי מעתה לא יוסיפו לגעת בענייני העדה למען לא תדבק עוד בידם מאומה מן הקודש".

אולם מפסק-הדין בחתימת ר' מאיר אירבך, ר' שמואל סלאנט ור' משה נחמיה כהנוב, שאביא להלן נראה שרש"ב וחבריו עמדו לדין-תורה לא לפני החכם-באשי הספרדי, כי-אם לפני ה„בית-דין הגדול” של הפרושים, ולפני חבריו הגאונים וראשי העדה. הרצו את טענותיהם, והסכסוכים בין הרש"ב לא היו עם ר' ליבוש הכהן לבד, כי אם גם עם רי"ל יעבץ

והש"ד ר' יצחק יעקב הסופר מחאסלאוויץ. אמנם רש"ב הכהן הגיש תביעה על ר' לייבוש הכהן שהכה אותו ור' לייבוש השיב שגם הוא הוכה מהרשב"ב, ולא עליהם הוטל קנס כי אם על ר' צבי, אחי ר' לייבוש, שהיכה וביזה את הרשב"ב. ענשו היה שלא יעלה לדוכן עד שיפייס את רש"ב וקנסו אותו שיתן סכום של שש מאות גרוש לביקור חולים, וכן פסקו שהרשב"ב הכהן, ר"ל יעבץ ור' לייבוש כהן לא ישמשו בגבאות בית תלמוד התורה לעולם, מה שלא דקדקו ביותר. אפייני, שאנשי סיעת האופחיציה עמדו לדין-תורה לפני אלה שלשעבר נלחמו בהם וסירבו לקבל את פסק-דינם וביטלו את האבטוריטה שלהם, עכשיו הרצו לפנייהם את טענותיהם וסכסוכיהם וקבלו עליהם לציית לפסק-דינם. מפסק-דין זה רואים שבמובן ידוע צדקו הרבנים וראשי העדה בהתנגדותם למקנה החצר והנהלת בית תלמוד התורה, שנעשו בבהלה ובלי סדרים, והחשבונות של ההכנסות וההוצאות היו מסופקים וחסרי-אחריות. וגם הגבאים ערְצרו אחד על מעשי השני.

פסק-דין זה, שהוא תעודה חשובה לתולדות המחלוקת, העתקתי בשנת תרע"א מכתב-יד שנמצא בידי המנוח ר' חיים מיכלין ז"ל. נראה שנכתב בידי חותנו ר' מיכל הכהן שבימים ההם שימש סופר הכולל. רח"מ מיכלין היה ממעריצי הרשב"ב הכהן, ולפי השערתי הוא בעל המכתב ב,,המגיד לישראל" שנה ד', גליון פ (י"ד טבת, תרנ"ה), שבו יכתוב על ר' יואל משה סלומאן: ,,כמה ממון ישראל השקיע האיש הזה בעת היתה מחלוקת הרב מראדושקאוויץ". זכורני שבעת שמסר לי את כתב-היד להעתיקו, נתגלגלה שיחה בינינו על אותה מחלוקת ובימים ההם כבר היו ר' מנחם מגדל ירושלימסקי ורש"ב הכהן אנשים לגנדריים בירושלים. במשך השיחה הפליט מיכלין: ,,פסק-דין מראה שהרב דראדושקאוויץ לא היה כליכך צדק בריבו". יש להעיר שר' מיכל הכהן, שאחרי פטירת ר' מנחם מגדל ירושלימסקי בשנת תרל"ז נדפסו שורות חמות עליו בעתן שהשתתף בהוצאתו ועריכתו, היה בעת המחלוקת שותף לבית-דפוסם של ברי"ל וסלומאן ומעורכי ,,הלבנון". יתכן שהוא גם סידר את הקונטרס ,,אמת ומשפט". בטופס הקונטרס שנמצא בידי נדפס בראש השער בכתב רש"י: ,,שייך לי, מיכל הכהן".

פסק-הדין הוא העתק מתוך העתק שנעשה בכ"ט בסיון, תרכ"ז מן המקור שנכתב בשלהי בתמו, תרכ"ה. מה ראו להעתיקו מחדש ובגביית עדות שנעתק מהמקור? נראה שרש"ב הכהן ור' לייבוש כהן לא קיימו את פסק-הדין וחתרו שוב לתפוס את עמדתם הקודמת כגבאי בית תלמוד התורה. גבאי המוסד מצאו לנחוץ להעתיק את פסק-הדין כדי להראות שעדנו בתקפו. במכתבו הנוצר ב,,הלבנון" כותב יוס"ף בנידון זה:

ומה אוסיף לספר לך מכל מה שנודע שעשו אלה במחשך, ומכל מה שנגזר עליהם על פי התורה, אחרי כי לא קיימו הבטחתם; לא השיבו את הגולה ושבנו והיו פקידים על כסף קדשי בני ישראל על תלמוד תורה, ומי יקום לנו בקום עלינו מרעים לאכול את כשרנו! לא ראיתי היום לצעוק על מה שעבר, ורק על ההווה הנני צועק חמס בשם האמת. הה עד מתי חחרישו דורשי שלום ציון, כבלע שאול (בנימין הכהן) כסף עניים. מהרו נא אחי, קראו אחרי מלא, אולי תצילו מעט מהרבה בעוד העושק באיתנו!

בהמשך דבריו מספר הכותב את אשר עשה רש"ב הכהן:

משולחי ר' משה חיים חפץ, מעל בו' ולא שלח לו את הכסף שאסף, באמרו כי בשונו לירושלים, ואו בעיני אראה למי למסור את קדש הקדשים", ובכוא רמ"ח חפץ ליפו מהר רש"ב הכהן ללכת אל החכם באשי ר' חיים דוד חזן ובקש אותו לעכב את השליח עד מסרו את הכסף לידו. וימלא החכם באשי את בקשתו (והקול קלא דפסיק כי הבטיח לחכם-באשי הרביעית מכל מה שיקח בעזרתו) ויתן לו ,,את סריסו ומקלו בידו ועמו ... יצחק סיריזלי

וחיים צבי שניאורזאהן המה בעלי ברית החכם באשי". ורש"ב הכהן יצא עמהם את העיר רוכבים על סוסים מוויינים לקום עליו בדרך ולקחת ממנו כל אשר אתו. ואף כי לב השליח הגיד לו כזאת וכזאת ימצאהו בדרך, ועל כן הודיע מיפו אל אהובו בירושלים כי ישלח לו שני אנשים לשמרו בדרך, אבל גם השנים שהיו בדרך לא יכלו עמוד אז כי פגשום משלחת מלאכי רעים הנו(כרים). והיו בהיות השליח אצל קרית יערים הקיפוהו מסביב ופילו אותו ואת האנשים שהלכו אתו וימששו כל כליהם ויקחו מידם כל אשר מצאו אתם ויבואו העירה עם המלקוח.

„מעשה נורא“ באמת על חבר שחדדים, שמאחוריהם עמד הראשון לציין והחכם באשי, רבה של עדת הספרדים בירושלים, ר' חיים דוד חזן, שלברי"ל היו חשבונות אתו עוד מימי הוציאו את „הלבנון“ בירושלים, וחשבונות היו לו גם עם חיים צבי שניאורזאהן, שלפי דבריו הוא שהלשין עליו לפני הפחה ש„הלבנון“ מופיע בלי רשיון מהממשלה והוא גם ניסה להרעיל אותו. בסוף מכתבו ימסור יוס"ף שליבוש הכהן וואלקוויסקר נוסע בפקדת החכם באשי לאמריקה כשד"ר של הספרדים. בהיתול זהיר את יהודי אמריקה להנהר ממנו: „והן אמת כי עניי הספרדים ראויים לרחם, ולמה ישקלו כספיהם בלא מחיר תועלת, ובתחכם כספיהם על-ידי האיש הזה הוא כמפרר וזורה לרוח על פני ים המלח! ומי יתן ויצטדק החכם באשי על שאר התלונות אשר מליינים עליו, כי אז אולי נדע המספה אשר הכריחתו לשלוח השליח הזה“.

שוב החכם באשי!

מעניין, שבשנת תרכ"ט נשלח רש"ב הכהן כשד"ר של בית תלמוד התורה וישיבת „עץ חיים“, והוא נמנה שוב על חבר גבאי המוסד. בנימין זאב הלוי ספיר, גיסו של ברי"ל, הודיע על שליחותו זו במכתב ב„הלבנון“, שבו הפליג בשבחו של הרש"ב הפהן כעסקן רב-פעלים מסור ונאמן למוסד שהוא אחד מגבאיו. ספיר היה אז מלמד בבית תלמוד התורה ובהוראת הגבאים כתב מה שכתב.

לא אוכל לזהות את שמו של יוס"ף, שבשנות השישים היה מכתביו הקבועים של „הלבנון“ מירושלים, ונראה שהיה ידיד ורע לברי"ל. אין הוא יוסף ריבלין. מלבד זה שאין במכתבים אלה מדרך כתיבתו וסגנונו, לא היה אהוב על ברי"ל וב„הלבנון“ לא נהגו בו כבוד. כשנתמנה לסופר הכולל, הביע בנימין זאב ספיר (בחתומת יל"ה) את תמהונו ב„הלבנון“ על ר' שמואל סלאנט על סימו משרה זו עליו. בתשובות המערכת באחד הגליונות של „הלבנון“ של אותה שנה שבה נדפס מכתבו של יוס"ף, ישנה תשובה מלאה עקיצות לריבלין, והיתה סיבה לזה. בעת שברי"ל וחבריו ייסדו את בית-דפוסם, היה ריבלין מגיה בדפוס ר' ישראל ב"ק. הוא גם השתתף ב„חבצלת“, וכפי ששמעתי מרי"ד פרומקין היה עורכה. גם מתגי ראשי-התיבות נראה שיוס"ף הוא כינוי ולא שם עצם. אולי הסתתר בשם זה ר"מ סלומאן ואולי בנימין זאב ספיר (זאב כולל מספר י' (10), ו – וואלף, ס"ף – ספיר).

(1) „דמעת העשוקים“ לרש"ש בווארסקי, ירושלים, תרכ"ד. דף א', ע"ב, בהערה.

(2) „אמת ומשוטט“. דף ג', ע"א בהערה כתוב: „רבים הכירו כי המכתב כתי"ו שמואל שלמה הוא“.

(3) „חבצלת“, שנה ז', גליון 19 (כ"ו שבט, תרל"ו).